

IETS OVER DE AANLEG VAN BOEKERIJEN BIJ DE KARTUIZERS

In de jaren 1377-1378 verkregen de plannen van Philips de Stoute tot stichting van een kartuizerklooster buiten de muren van zijn residentie Dyon vaste vorm. Een bestaand kasteel te Champmol werd provisorisch ingericht tot huisvesting van het nog zeer kleine convent in afwachting van het gereedkomen van de kloosterbouw. Reeds aanstonds is daarin ook ondergebracht een „chambre pour les escripvains”. Want dank zij de ruime middelen, welke de hertog ter beschikking stelde, kon al dadelijk een aanvang gemaakt worden met het vervaardigen van handschriften. Dit geschiedde in opdracht van het convent door beroepsschrijvers. Daarbij hadden voorrang die kapitale boeken, welke de kloostergemeente het dringendst nodig had voor het gebruik aan het altaar en in het koor.

In 1384 — zo vermelden de nog bewaarde rekeningen — is dit atelier verplaatst naar de schuur van Champmol. Hier was een vertrek ingericht voor twee afschrijvers, beiden leken. De een was genaamd Jehan le Roux, de ander, die daar nog 14 jaren lang heeft gewerkt, heette Jehannin de la Rose. In 1398 is de laatste gestorven. De boeken, welke hij onder handen had en onvoltooid waren gebleven, zijn toen door een vakman te Dyon afgewerkt ¹.

Intussen was de prior sedert 1384 ook druk in de weer om hier en daar elders op kosten van de hertog, zelf een bijzondere bibliophilie, boeken voor zijn klooster te kopen of te laten schrijven. Er werden reeds aanzienlijke bedragen voor uitgetrokken. In 1385 kocht hij 14 dozijn perkamenten voor de handschriften welke Jehan le Roux zou gaan vervaardigen. De rekeningen uit de jaren 1384-1399 bevatten uitvoerig omschreven, hoge posten voor de betaling van boeken, afschrijvers en verluchters. Zo kocht de

¹) C. Monget, *La chartreuse de Dyon d'après les documents des archives de Bourgogne*, I (Montreuil-sur-Mer 1898), blz. 7, 72, 183-191, 200-203, 286, 409-420. II, 21-24, 68-69, 110.

Kartuizer monnik schrijvend in zijn cel.

Naar een miniatuur van Jan van der Moere in een handschrift uit de 15de eeuw, vervaardigd door de Kartuziers van Gent. (Kon. Bibl. Brussel, nrs. 1163, I, f. 67).

prior in 1390 te Parijs een zeer kostbaar handschrift in twee delen: Nicolaus de Lyra over de Expositie van de Bijbel. Eveneens een codex Decretales en een „dictionnaire” in drie delen.

Reeds in deze periode zijn te Dyon voor de wordende chartreuse veel kunstenaars aan het werk, vooral afkomstig uit de zuidelijke Nederlanden: beeldhouwers, glazeniers, meubelmakers, klokkengieters en schilders. Wat deze laatste betreft, werd in 1396 na de dood van Jehan de Beaumez als officieel schilder van Bourgondië aangesteld Jehan Maelwael, een Geldersman. Na hem kwam de Brabander Henri Bellechose (†1440) er werken, terwijl ook Melchior Broederlam uit Yperen opdrachten ontving voor altaartafels en dergelijke.

Middelerwjl had het scriptorium van de in aanbouw zijnde kartuize een opmerkelijke reorganisatie en uitbreiding ondergaan. In 1387 namelijk — 's jaars voordat de monniken hun cellen in het nieuw gebouwde klooster konden gaan bewonen — zijn alle aangelegenheden betreffende verkrijging van boeken, copiëren, verluchten en inbinden gesteld onder leiding en toezicht van de monnik Thiebaut de Besançon. Deze was zelf een zeer ervaren afschrijver. Hij werd bijgestaan door zijn confrater Othe de Marney, speciaal voor het bindwerk. Zij beiden verrichtten hun arbeid echter niet in de aan hun zorgen toevertrouwde schrijfkamer, doch ieder in eigen cel. Met le Roux en de la Rose vindt men nu in het scriptorium nog drie andere meesters, „clercs escripvains”, werkzaam, o.a. Jehan du Molin. Deze was tegelijk illustrator en binder. Hij copiëert de liturgische boeken: brevaria, psalteria, antiphonaria, collectaria, enzovoort. Jaquin le Clerc, zijn compagnon, moet meer in het bijzonder illustrator en miniaturist zijn geweest. Hij versierde met goud en azuur een Evangeliarium, fraai geschreven door Dom Thiebaut de Besançon, en bond het zeer rijk in met behulp van de „maître orfèvre” Hennequin de Bruges.

Om de productie te kunnen opvoeren waren daarenboven in het atelier nog te werk gesteld Pierre de la Place en drie schrijvers uit Bretagne, te weten Jehan Brounec, Jehan Douget en Daniel Sauvage. Ook Jehan le Roux was een Breton. Sauvage bleef twee en een half jaar bij de Kartuziers om de Homiliën en Sermoenen, welke bij de Metten worden gebruikt, te schrijven. Waar dit personeel nog handen te kort kwam om het werk tijdig af te leveren, kwamen vakgenoten uit Dyon hen assisteren. Ook gingen door tussenkomst van de prior der Parijsche chartreuse opdrachten uit voor

de meest vermaarde afschrijvers, illustrators en binders aldaar. Zo maakte Pierre Damedieu te Parijs voor het convent van Champmol een graduale en drie antiphonalen, welke codices werden verlicht door Jehan Quarré en ingebonden door Jehan d'Arras.

Het klooster verstrekke aan de afschrijvers in de werkplaats van Champmol behalve ganzen- en zwanepennen: „parchemins d'avourtons, veeslins, chevrouitiers, froncine, plumes de lotton à notter, lymettes à tailler plumes, couteaux à tailler parchemins, etc.” In de jaren 1396–1397 liet de procurator van het huis ijzeren kettingen maken om verschillende boeken vast te leggen aan de gestoelten der monniken. Na het jaar 1398 maken de rekeningen geen melding meer van beroepsschrijvers of van de schrijfkamer. De monniken zelf werken nu in het vervolg in de stilte van hun cellen aan de verdere uitbreiding van hun boekenbezit.

In het bovenstaande hebben wij welbewust met enige uitvoerigheid stilgestaan bij de wijze waarop de Kartuziers van Dyon aanvankelijk hun handschriftencollectie hebben gevormd. Deze gang van zaken toch kan illustratief worden genoemd voor de grondlegging van de libryen en koorbibliotheken in andere kloosters der Orde, zij het dat men daar veelal met héél wat bescheidener middelen moest te werk gaan. Als uitgangspunt is dit voorbeeld ook gekozen, omdat, voorzover wij weten, met betrekking tot geen ander kartuizerklooster een zo volledige en gedetailleerde documentatie is bewaard over de eerste vorming van de boekerij en de verwerving der „libri chorales sive ecclesiae”. Bovendien omdat de Bourgondische vorsten en eveneens hun naaste verwanten uit het Beierse huis ook de meer noordelijk gevestigde kloosters der Orde op opvallende wijze hebben begunstigd en met vele er van contact hebben gehad.

Dat de kartuizerkloosters met hun betreffelijk kleine conventen niet schroomden voor kortere of langere tijd een beroepsschrijver in dienst te nemen, blijkt ook uit een testament van 1436 ten bate van de kartuize van Zeelhem bij Diest. Daarbij trof de priester Rumoldus Boem van Mechelen, die op het punt stond zijn professie als monnik te doen, merkwaardige beschikkingen ten bate der kloosterboekerij. Hij vermaakt een som gelds aan het huis „ende met dien ghelde salmen eenen scrivein crighen ende doen comen so wat hi cost inden cloester voirs., die den bruederen vanden cloestere ende mi mach leeren scriven, die daer minne ende begherte toe hebben ende men salre oic perkament ende stoffe mede

coepen. Sonderlinghe so es min begherte datmen oic met dien ghelde sal doen scriven binnen den cloestere vanden scrivein de quinquagesinen opten souter die Ludolphus de Carthuyser dair op gemaect heeft, ende oic vitam Jhesu Christi ende de sermone opten pater noster die een carthuyser oic gemaect heeft. Item noch eenen souter met groten letteren ende stimulum amoris ende een klein portabel duerenael ende oic noch andere boeken, alsoet ons ghenughen sal”.

Hier ook is dus sprake van een gesalarieerde vakman van buiten, die waarschijnlijk geruime tijd in het gastenhuis van het convent heeft verblijf gehouden, niet alleen om de monniken, „die daer minne ende begherte toe hebben”, onderricht te geven in de kunst van het schoonschrift, maar ook om zich te kwijten van opdrachten tot het schrijven van bepaalde boeken.¹

De grote en belangwekkende bedrijvigheid der kartuizer monniken op het gebied van de boekenproductie heeft hier te lande vooral de aandacht getrokken door de publicaties, welke betrekking hebben op „het atelier” der Utrechtse Kartuziers. Uit deze werkplaats stammen een reeks kapitale en rijk gedecoreerde manuscripten. Het is de vraag, of ook de bekwame miniatoren, die aan de verlichting van deze handschriften hebben gewerkt, onder de kloosterlingen moeten worden gezocht of dat deze de verzorging daarvan hadden toevertrouwd aan lekenkunstenaars van professie. Byvanck, die zo talrijke breedopgezette studies heeft gewijd aan de illustratie van handschriften in de Noordelijke Nederlanden, bepleitte de eerste zienswijze. Hij meende de werkplaats, waarvan de werkzaamheid gedurende de eerste drie kwarten der 15de eeuw kan worden gevolgd, voornamelijk in de boezem van het kartuizer convent te moeten zoeken.² C. de Wit daarentegen heeft deze conclusie bestreden en achtte het zeker, dat er in het kartuizerklooster te Utrecht nooit een miniatorenatelier heeft bestaan. Met Hoogewerff zijn wij echter van mening, dat hier de waarheid in het midden ligt.

¹) *Het Boek*, jaargang 1925, blz. 67–68.

²) A. W. Byvanck en G. J. Hoogewerff, *Noord-Nederlandsche Miniaturen* (1926); C. J. de Wit, *Die Utrechtschen Miniaturen des 15 Jahrhunderts* (diss. München 1927); *Oudheidkundig jaarboek*, IX (1930), 136–145, X (1930), 93–139; A. W. Byvanck, *La miniature dans les Pays-Bas septentrionaux* (1937); G. J. Hoogewerff, *De Noord-Nederlandsche Schilderkunst*, I (1936) en II (1937); A. W. Byvanck, *Kroniek der Noord-Nederlandsche miniaturen*, in *Oudheidkundig Jaarboek*, 4e s., I (1932) en volgende jaren; A. W. Byvanck, *De Middeleeuwse boekillustratie in de Noordelijke Nederlanden* (Antwerpen-Utrecht 1943).

Het komt ons niet aannemelijk voor, dat de Utrechtse werkplaats voor de verluchting van handschriften zijn artistieke krachten heeft gevonden in de boezem van het convent. Reeds het feit, dat de monniken krachtens hun regel gebonden zijn aan de afzondering, ieder in zijn eigen cel, pleit daartegen. Een gemeenschappelijk scriptorium, zoals in de kloosters van andere Orden wel bestond, is hier niet denkbaar. Men houde ook in het oog, dat er doorgaans slechts 13 à 16 monniken in Nieuwlicht hebben gewoond. Wel zullen er voortreffelijke schoonschrijvers onder hen geweest zijn, misschien zelfs nu en dan een vaardige illuminator, doch het schilderen der miniaturen is stellig niet door de kloosterlingen, maar door leken geschied.

Op de vraag of deze leken hun werk wellicht een tijdlang hebben verricht in een vertrek, dat was ondergebracht in een der dependenties van het klooster, zoals wij te Dyon hebben leren kennen, dan wel hun atelier in de stad hebben gehad, kan het antwoord niet gegeven worden. Aanwijzingen in een of andere richting ontbreken. Wie waren die leken-kunstenaars uit de burgerij, die hun diensten aan de bewoners van het kartuizerklooster hebben verleend? Een tweetal obiit's uit het necrologium van het convent verraden dergelijke relaties. Het een luidt: „Obiit Johannes de Huemen, pictor, cum filiis duobus, domui nostre multum favorabilis”. Het ander betreft de echtgenote van Lambert Meynsz., dezelfde die in de jaren 1429-1441 om het andere jaar gefungeerd heeft als deken van het Utrechtse schildersgilde en onder zijn vakgenoten dus een zeer vooraanstaande plaats innam. „Obiit Gertrudis, uxor Lamberti Mensonis, illuminatoris, que reliquit nobis omnia sua post mortem viri sui ¹”

Overigens zijn geen gegevens voorhanden. Indien de kloosterrekeningen niet verloren waren gegaan, zouden zij ons stellig uitvoerig documenteren. Doch er is slechts een kladrekening bewaard uit de jaren 1466-1470. Deze bevat wel een aantal namen van kloosterlingen-afschrijvers, maar slechts één post betrekking hebbend op uitgaven voor boekverluchting. Deze is uit het jaar 1468 en luidt: „Item pro illuminatione aliquorum librorum XXXVI stuferos” ². De tijd der grote opdrachten was toen trouwens voorbij.

¹) *Bijdragen en Meded. Hist. Genootsch.* gev. te Utrecht, IX, 240, 283; *Oud-Holland*, LV (1938), blz. 56-57; G. van K(laveren) Pzu in *Maandblad Oud-Utrecht*, X (1935), blz. 574.

²) *Buch und Bucheinband, Aufsätze und Graphische Blätter zum 60 Geburtstag von Hans Loubier.* (Leipzig 1923), 170-175.

Op twee namen moet echter in dit verband nog gewezen worden. In de allereerste plaats op die van de kunstenaar, die in de jaren 1402-1403 die vier grote boekdelen heeft vervaardigd en voltooid van de kostbare Bijbel, ingedeeld als lectionarium, welke afkomstig is uit de boekerij van de Utrechtse Kartuziers. Het is het vroegste verluchte handschrift, ontstaan in de Noordelijke Nederlanden, dat bekend is en berust thans in de Kon. Bibliotheek te Brussel. Zijn naam is Hendrik van Aernhem blijkens de onderschriften in vol. I, fol. 2386 en vol. III, fol. 222b. Er staat eenvoudig, dat de delen zijn voltooid, „finita”, „per manus Henrici de Aernhem”. Ongetwijfeld was hij een leek en geen Kartuizer, want in het laatste geval zou zulk een onderschrift hebben geluid: per manus fratris Henrici de Aernhem, en gewoonlijk nog met de toevoeging „monachi professi domus etc.” Een andere leek heeft als miniaturist met 3 of 4 andere meesters zijn medewerking verleend aan de eveneens te Brussel bewaarde codex no. 9018-29, gedateerd 1431. Hij heette Claes Brouwer.

Wanneer monniken werden aangewezen om elders de grondslag te gaan leggen voor een nieuw kartuizer convent, was er vaak reeds een onder hen, die beschikte over speciale kunstvaardigheid in het vervaardigen van handschriften. Waarschijnlijk werd opzettelijk zo iemand meegezonden. Want reeds van de aanvang af moest een kartuizerklooster zo spoedig mogelijk beschikken over de meest nodige liturgische boeken voor kerk en koor en over de allernodigste handschriften voor de librye en voor de cellen. Een der eerste monniken, die in 1392 naar Utrecht zijn gegaan om er het begin van een commauniteit te vormen, is Sweder van Boecholt geweest. Hij was in 1380 te Keulen geprotest. In 1433 is hij te Utrecht gestorven. Het liber benefactorum getuigt van hem, dat hij vele boeken heeft afgeschreven, zoals ten tijde van die aantekening in de boekerij was te zien. Van de manuscripten, welke nog in de universiteitsbibliotheek te Utrecht zijn bewaard, voltooide hij no. 281 in 1407, no. 95 in 1410, no. 345 in 1418 en het grote Passionale in drie delen (no. 391) in de jaren 1422-1426.

Zijn confrater Martinus van Schiedam, die sacrista was van het huis, werkte in deze periode eveneens met grote vlijt. Van de nog bewaarde codices zijn er zes door hem vervaardigd. In 1407 heeft hij de laatste hand gelegd aan no. 314, in 1412 aan no. 89. Aan hs 390 werkte hij nog in zijn sterfjaar, 1421. Sweder van Boecholt heeft het verder afgewerkt. Ook heeft Martinus van Schiedam de

nos. 92, 253 en 313, welke niet zijn gedateerd, geschreven ¹.

Bij de vorming van hun boekerij is ook stuwkracht en persoonlijke werkzaamheid uitgegaan van de prioren van het huis. Onder hen vraagt in het bijzonder de figuur van de Utrechenaar Dirk Sloyer (1401-1403) de aandacht. Deze had te voren het klooster van zijn professie te Amsterdam reeds verrijkt met een belangrijke verzameling boeken. De codices, welke hij daar vervaardigd had, waren juist de grote, liturgische boeken, welke aan de artistieke van de schrijver hoge eisen stelden. Ongetwijfeld zal ook Nieuwlicht in dit opzicht van zijn gaven en van zijn belangstelling hebben geprofiteerd. En het mag geen toeval heten, dat het klooster juist tijdens zijn prioraat in het bezit is gekomen van die monumentale Latijnse Bijbel in vier forse volumina, welke door Hendrik van Arnhem was gemaakt en thans in de Koninklijke Bibliotheek te Brussel wordt bewaard ².

De zesde prior van Utrecht, magister Albert Buer (1411-1414, 1421-1426) is kennelijk een bijzondere boekenvriend geweest. Wij zullen hem als zodanig verderop leren kennen in verband met de Kartause te Basel, welke hij later ten tijde van het Concilie heeft bestuurd. Zijn opvolger Hendrik van der Laen (1426-1427), die in 1422, toen Zweder van Kuilenburg nog domproost was, het secretariaat van het domkapittel had neergelegd om het kleed van Sint Bruno aan te nemen, heeft blijkens het weldoenersboek afgeschreven: „aliquos libros Ordinis scilicet nocturnale, diurnale, statuta et hujusmodi” ³. Vervolgens zij nog extra vermeld de prior Otto Amelisz. van Moordrecht (1429-1434). Toen deze in 1423 van domkanunnik Kartuizer werd, heeft hij in zijn noviciaatsjaar ten behoeve van de bibliotheek voor zijn rekening een aantal boeken laten schrijven: „Item fecit scribi Nicolaum de Lira super vetus Testamentum in tribus voluminibus. Item sermones Jordani de temporibus et de sanctis in tribus voluminibus, sicut in libraria reperiri possint. Item fecit scribi brevarium Ordinis diurnale, psalterium, statuta ac ceteros libellos ad cellam requisitos scilicet horas de divina agenda defunctorum et hujusmodi.” (liber bene-

¹) B. Kruitwagen O.F.M., *De karthuiser Martinus van Schiedam en zijn ondergeschoven werkje „De spiritualibus ascensionibus”* (Tijdschrift v. Boek- en Bibliotheekwezen, 6e jaarg., 276-286).

²) Van den Gheyn, I, 21-22: *Catalogus manu scriptorum Bibliothecae Universitatis Rheno-Trajectinae*, II, 265; Hoogewerf, *Noord-Nederlandsche Schilderkunst*, I, 367.

³) *Kronijk van het Hist. Gen. te Utrecht*, 13e jrg., 3e serie, 3e deel, blz. 129-146.

factorum) ¹. Hs 252 van de Utrechtse universiteitsbibliotheek, een meesterlijk geïllustreerde codex, inhoudende een gedeelte van het commentaar van Nicolaus de Lira, heeft tot de boeken behoord, welke toen zijn vervaardigd. Naar de opdrachtgever is de onbekende miniaturist, die dit hs heeft verlucht, aangeduid als „de meester van Otto van Moordrecht.” De hand van dezelfde kunstenaar is ook te onderkennen in de versiering van de grote bijbels, welke in de jaren 1425 en volgende te Utrecht moeten zijn tot stand gekomen ².

De boekencollectie van de Utrechtse Kartuziers heeft in de eerste halve eeuw na de stichting van het klooster (1392) veel steun ondervonden van belangstellende extranei. Magister Hugo Wstinc schonk het aanzienlijke missaal voor het hoofdaltaar. De domdeken Herman van Lochorst „unum valde bonum pulchrum et utilem librum scilicet Collectarium super psalterium.” De kanunnik Willem van Renen omstreeks 1416: *Moralia Gregorii in tribus voluminibus valde bonis et Bernardum super Canticam valde bona littera in pergameno*”. (Un. Bibl. Utrecht, nos. 88 en 155). Ook van de Kartuziers buiten Geertruidenberg werden enige boeken ontvangen. Johannes Willam van Delft schonk „aliquos bonos libros juris, in libraria nostra signatos et intitulatos, aliosque libellos Theutonicales”. In 1442 legateerde Aleydis Hesselt, de moeder van een der monniken, „unam bonam Bibliam Theutonicealem in tribus voluminibus, pulchre descriptam in bona materia et bona littera, necnon bene illuminatam”. Hendrik Walvis, regulier kanunnik van Windesheim, vermeerderde de verzameling door het schenken van ten minste drie boekdelen, welke nog in de universiteitsbibliotheek te Utrecht berusten. (nos 160, 171, 342) ³.

De grondslag van de Amsterdamse kartuizerboekerij schijnt reeds een jaar na de eerste vestiging, namelijk in 1394, te zijn gelegd door de priester Dirk Sloyer. Deze was de eerste die daar het kleed van Sint Bruno had aangenomen. Niet minder dan ruim 30 werken, waaronder kostbare, heeft hij bij zijn intrede meegebracht. Hij is blijkbaar ook de man geweest, die in zijn cel met grote vlijt tal van boeken heeft afgeschreven. Een kleine twintig codices, welke door zijn hand zijn verzorgd, zijn met name be-

¹) *Kronijk*, blz. 144-145.

²) A. W. Byvanck, *De Middeleeuwsche Boekillustratie in de Noordelijke Nederlanden* (Antwerpen-Utrecht 1943), 19.

³) *Kronijk*, 133-145.

kend. Daaronder bevonden zich niet slechts eenvoudige tractaten, maar ook tal van boeken voor altaar en koor, werkstukken waarvoor bijzondere aanleg en vaardigheid waren vereist. Hij heeft voor zijn klooster onder meer vervaardigd vier missalen, vier antiphonalen en zeven „gradualia sine notis”. Voorts een „liber evangeliorum” voor het colloquium, een „Bibliam parvulam et bonam”, vier boeken „vitae fratrum in acuta scriptura” en tweemaal de Statuten der Orde ¹.

Hendrik Beckbeeck van Oldenzaal, die de jonge nederzetting aanvankelijk als rector, later als haar eerste prior heeft bestuurd, heeft zelf ook verschillende boeken voor het klooster afgeschreven. Evenzeer zal zijn socius, de artistieke Albert Kivet van Arnhem, die in 1393 door Monnikhuizen voor het Amsterdamse convent was afgestaan, als een der initiatores zich in dat opzicht verdienstelijk hebben gemaakt. Van deze is later door zijn prior te Wesel, Hendrik von den Birnbaum (de Pyro) getuigd: „Taceo diligentiam eius in libris compingendis, legendis, scribendis, arte qua valebat antiquariorum, in qua parem sibi vix habuit” ². Deze getuigenis is van betekenis, omdat Von den Birnbaum een bijzonder geletterd en bereisd man was. Vóór zijn kartuizertijd studeerde deze Keulenaar in zijn geboortestad en vervolgens te Parijs en in Bologna. Daarna was hij achtereenvolgens professor en rector geweest van de universiteiten van Leuven en Keulen. In 1435 trof men hem aan op het Concilie van Basel als afgevaardigde van de Keulse universiteit. In hetzelfde jaar te Keulen kartuizermonnik geworden is hij, na reeds prior te zijn geweest in Doornik, Diest en Luik, in 1447 als zodanig te Wesel gekomen ³.

In de stichtingsjaren van de Amsterdamse chartreuse heeft de priester Willem de Engelsche het klooster een vijftal handschriften ten geschenke gegeven. In 1398, toen hij als donaat door de Kartuziers was aangenomen, heeft hij hun nagenoeg al zijn bezittingen vermaakt, waaronder ook een aantal boeken, en wel o.a. twee brevieren, een Passionale, een collectarium, „Raymundum cum apparatu” en een codex Sermones ⁴.

¹) K. O. Meinsma, *Middeleeuwsche Bibliotheken* (Zutphen 1903), 248-251; *Bijdragen voor de Geschiedenis van het Bisdom Haarlem*, LIV, 22-31.

²) L. le Vasseur, *Ephemerides Ordinis Cartusiensis* (Monstrolii 1890), II, 132.

³) H. Keussen, *Die alte Universität Köln* (Köln 1934), p. 452; C. le Couteulx, *Annales Ordinis Cartusiensis* (Monstrolii 1890) VII, 403; Lamalle, 70.

⁴) Deze Willem de Engelsche is niet dezelfde als zijn tijdgenoot, die in 1413 te Utrecht vermeld wordt als „William de Engelsman, de verlichter”, en die in dienst was

De Kartuziers van het klooster bij Geertruidenberg vereerden hun Amsterdamse confraters reeds dadelijk bij hun vestiging een grote Bijbel in vier delen alsook een collectarium om in de kerk te gebruiken. Van Claes Hoeck ontving het convent omstreeks dezelfde tijd ongeveer honderd boekdelen ten geschenke. Jan van Scherpenisse, die als hospes in het klooster verbleef, bezorgde aan de librije zes handschriften, waaronder een bijbel en een collectarium. De donaat Claes Poort bracht enige boeken mede. Ook Jan Clarens stelde enige aanzienlijke codices ter beschikking. Zekere Jan Wachter, die prebendarius van het klooster was, liet een groot missaal schrijven. Ook Hillegond, huisvrouw van Jacob Ysbrandsz., vermaakte in 1400 aan het convent een missaal of de prijs daarvan.

Behalve door de reeds genoemden werd in de kloostercel tijdens de stichtingsperiode nog door andere leden van de communautiteit copiëerwerk verricht. Zo vermeldt het weldoenersboek, dat Melis Alijn Moyert, die later vele boeken heeft afgeschreven, in 1400 als koornovice was ingetreden. Naar het schijnt heeft ook Dirk Minghelen, die daar 1423-1432 als monnik heeft geleefd, zich op de schrijfkunst toegelegd. Want toen het klooster eens bezocht werd door hertog Philips de Goede, ontving de hertog van deze monnik een klein boekje, waarvoor de vorst 8 Beierse guldens schonk. Hetzelfde kan gezegd worden van zijn medebroeder Wouter Jansz. van Amsterdam (1424-1453), die volgens het liber benefactorum vele boeken heeft geschreven, evenals van Jan Beduunre (1434-1454), die bovendien nog verschillende handschriften bij zijn inkleding had medegebracht. Een ijverige copiïst is ook geweest de monnik Jacob Claesz. Dammas (1444-1459) ¹.

Ook bij de inrichting van het pas gestichte kartuizerklooster te Scheut bij Brussel heeft men bij de keuze der „initiatores” voor het nieuwe convent reeds aanstonds uitgezien naar een ervaren kracht, die voor de vervaardiging van de liturgische boeken uitnemende diensten zou kunnen bewijzen. De keuze viel daarbij op Herman Coolsmet van Lochem, monnik van het klooster bij Geeraardsbergen, die omstreeks 1459 vandaar naar Scheut is overgegaan. Zijn biografen prijzen hem als een man, niet alleen

bij de domdeken Herman van Lochorst. (*Maandblad van Oud-Utrecht* X, blz. 35-37). De Amsterdamse Willem de Engelsche was in 1401 reeds overleden. (*Cartularium*, fol. 27 e.v.).

¹) *Haarlemsche Bijdragen*, LIV (1936), 22-31.

uitmuntend in vroomheid, maar ook begaafd met een bijzondere kunstvaardigheid. Hij vervaardigde voor het jonge klooster de fraaie, indrukwekkende folianten voor altaar- en koorgebruik. Een antiphonarium, door hem geschreven en in 1464 voltooid, wordt bewaard in de Koninklijke Bibliotheek te Brussel.¹

De monnik, die in het tweede en derde kwart van de 14de eeuw drie jonge kloosters zijner Orde met de aanzienlijke voortbrengselen van zijn schrijfkunst heeft verrijkt, is Gerrit van Santen geweest. De kroniek van de Kartuize van Herne bij Edingen, welke in 1314 was gesticht, getuigt van hem: „Correxit enim biblia et fuit egregius scriptor. Multos pulchros libros scripsit et etiam canuales infirmarius huius domus habet duos libros eius manu conscriptos”. In 1338 was hij te Herne als monnik ingetreden. Later is hij naar het in 1323 gestichte klooster te Zeelhem bij Diest gegaan. Ten slotte heeft hij behoord tot de initiatoren van het in 1360 bij Luik opgerichte huis, waar hij in 1371 of 1377 is gestorven.

Opvallend groot is in de eerste helft van de 15de eeuw te Herne het aantal monniken geweest, wier namen als uitmuntende boekschrijvers bewaard zijn. Zo Arnoldus Campengoen, „qui scripsit hic — zegt de kroniekschrijver — multos pulchros libros; id est tres magnos antiphonarios qui sunt antiquiores modo in choro, unum graduale, item brevarium preciosum prioris et etiam procuratoris ut puto, unum psalterium, unum diurnale, et alium parvum librum pro tempore diurno in ecclesia, et alia forte multa quae nos latent”². Gyselbert van Leerdam (1391–1441) schreef het in het klooster in gebruik zijnde homiliarium (pars aestiva), alsmede een antiphonarium in twee volumina en tal van andere handschriften³. Van de hand van Egidius de Bapalmis waren behalve tal van kleinere boeken ook enige grotere, o.a. een missaal, drie gradualia. „Notulavit unum magnum antiphonarium”, Hs no. 3877 van de Koninklijke Bibliotheek te Brussel is door hem geschreven⁴. Veel is ook gecopiëerd door de monniken Arnold Biels van Diest (1423–1463) en Gerrit Haghen van Breda (1429–1465)⁵. Willem Apsel (± 1431–1471) verleende zijn gewaardeerde

1) Van den Gheyn, I, 419–420, hs no. 672. Zie voorts over hem: L. le Vasseur, *Ephemerides Ordinis Cartusienensis*, I, 275–276.

2) E. Lamalle, *Chronique de la Chartreuse de la Chapelle à Héribennes-lez-Engghien* (Louvain 1932), 29, 55–56.

3) Lamalle 56; *Nieuw Ned. Biogr. Wbk.* IX, 590.

4) Lamalle, 60.

5) Lamalle, 64–65.

diensten als „egregius librorum ligator atque operarius in aere et lignis”¹.

Wat sterk opvalt is, dat te Herne in de tijd van het opkomend humanisme en van de verbreiding der boekdrukkunst de productie van handschriften zo bijzonder groot is gebleven. Ja, op het einde der 15de eeuw heeft de prior nog twee monniken uit een andere Orde, „scientes eleganter scribere”, naar Herne ontboden om daar onderricht te komen geven. Joannes de Flandria de Quereto en anderen leerden van hen de schoonschrijfkunst. Zodoende wist Dom Joannes de letters fraai te tekenen en te schilderen. Meer dan tien van zijn confraters en tijdgenoten vindt men eveneens als vlijtige afschrijvers geprezen².

Heel in het begin van de 15de eeuw hadden de Kartuziers ook in Basel een nederzetting gekregen. Dit huis onderhield vele relaties met de andere huizen der Rijnprovincie. Het lag ook op de reisroute van vele prioren, wanneer deze zich naar het generaal kapittel moesten begeven. Toen Albert Buer van Utrecht dertig jaren na de stichting er prior werd (1432–1439), was de kloosterbouw nog niet voltooid. Buer, die te voren prior in Utrecht, Roermond en Monnikhuizen was geweest, en die vóór zijn kartuizerleven aan een universiteit de graden van magister in artibus en doctor in medicinis had behaald, legde grote ijver aan de dag voor de vorming van de boekerij. Hij genoot met zijn convent tijdens het Concilie de belangstelling en de gunst van verschillende kardinalen en prelaten. Onder zijn bestuur werden in de bovenverdieping de twee bibliotheekvertrekken voltooid en in gebruik genomen. Hij heeft persoonlijk zeer geijverd voor de uitbreiding van het boekenbezit en mocht ook kostelijke schilderijen voor zijn klooster in ontvangst nemen³.

Onder degenen, die sedert September 1432 ook in Basel verbleef, behoorde de Utrechtse bisschop Zweder van Kuilenburg, die zijn belangen bij het Concilie kwam bepleiten. Buer en zijn convent hebben hem daar in zijn ballingschap veel vriendschap en steun bewezen. Met de prior der Utrechtse regulieren Johannes Passert was Buer 16 Sept. 1433 aanwezig in de sterfkamer van Zweder. Zij werden naast Jacob van Lochorst en Hendrik van der

1) Lamalle, 68.

2) Lamalle, 93–95, 109–127, 143–148.

3) *Basler Chroniken herausgeg. von der Hist. Gesellschaft in Basel*, I (Leipzig 1872), 236–326.

Meer benoemd tot executeurs testamentair. Enige dagen later werd de bisschop overeenkomstig zijn verlangen in de kartuizerkerk te Klein-Basel begraven. Behoudens enkele gewaden en sieraden, welke aan de Karthause waren gelegateerd, zijn toen zijn boeken en al zijn bezittingen te Basel verkocht, ook naar het schijnt het kostbare missaal van 1425, dat thans berust in het seminarie te Brixen en is versierd door „de meester van Zweder van Kuilenburg”.

Ook andere landgenoten behoorden in deze jaren tot de bijzondere weldoeners van de jonge kloosterboekery. Met name magister Johannes van Dijck, die eerst „apostolicarum litterarum abbreviator” van het Baselse Concilie was en later donaat is geworden bij de Kartuziers van Freiburg i. Br. Hij schonk voor de bibliotheek drie codices, waaronder een met miniaturen versierde Apparatus van Johannes Andreae. (Un. Bibl. Basel, ms C. I. 16 in fol., eerste helft 14de eeuw). Het weldoenersboek van het klooster vermeldt zijn schenkingen als volgt: „Qui nobis dedit bonos libros iuris tres, videlicet librum rectum decretalium cum suo apparatu. Item bonam glosam Johannis Andreae sr VI°, item casus domini Bernardi papiensis episcopi”.

Van Dijck's vak- en ambtgenoot Bartholomeus Zimmerman van Bunschoten, „scriptor et abbreviator” van het Concilie, werd in 1448 in de Karthause begraven. Van schenkingen van hem aan de boekery wordt niet bepaaldelijk gewaagd. Wel heeft het klooster van Petrus van Edam, die kapelaan was van de Sint-Pieterskerk te Basel, ontvangen vier volumina „de gestis Salvatoris”, naar schatting ter waarde van 20 gulden.

Tijdens Buer's prioraat werkte Hendrik Xanctis van Kalkar aan het afschrijven van een deel der nog onvoltooide omvangrijke Postilla van Nikolaus de Lyra (Un. Bibl. Basel, A. II. 7) ¹.

Ook door koop werd de collectie uitgebreid. Reeds in 1430 had men van de Karthause te Freiburg i. Br. tien codices gekocht, waartoe de middelen ter beschikking waren gesteld door de prior van het Straatsburgse huis. Ook rechtstreeks heeft laatstgenoemd klooster boeken gezonden, zoals hs AN. I. 2, een hs uit de 12de eeuw, en vooral de twee zeer kostbare grote bijbeldelen, onderscheidenlijk uit de 9de en uit de 11de eeuw. Ook de Karthause

¹) *Studien en Bijdragen op 't gebied der Hist. Theologie*, verzameld door W. Moll en J. G. de Hoop Scheffer, III (Amsterdam 1876), 476-494; K. Escher, *Die Miniaturen in den Basler Bibliotheken* (Basel 1917), blz. 2, 67; 96-99, 128-129, 152-157.

van Mainz schijnt naar vermogen te hebben geholpen. Zo hielp het Albert Buer aan een Frans hs uit het begin van de 14de eeuw. Ten slotte verkreeg de kartuize de rijkste van alle kloosterbibliotheken in Basel. De verzameling bevatte zelfs handschriften uit de 9de, 10de, 11de, 12de en 13de eeuw. In hs F. VII. 12, een verzamelband uit de 1ste helft der 15de eeuw, staan op fol. 208 tot en met 218 recepten voor het bereiden van verschillende kleuren verf, goud en zilver inbegrepen, en voor de fabricage van zwijnsleer ¹.

Een ongelofelijke productiviteit ontwikkelde hier onder Buer's prioraat zijn confrater en landgenoot Hendrik Hermansz. van Vullenhoe. Deze Nederlander was in 1427 kartuizer monnik in Basel geworden. Bijna alle boeken, — zo vermeldt de kloosterkroniek — die wij in gebruik hebben voor de kerk- en koordiensten, heeft hij vervaardigd. Met zijn krachtig, elegant sierschrift, dat doet denken aan de fijnste voortbrengselen der Gothische kunst, kwam de ene prachtige codex na de andere in zijn cel gereed. In 1435 heeft hij de laatste hand gelegd aan het eerste volumen van die kapitale, rijk uitgevoerde bijbel, welke nog in de universiteitsbibliotheek te Basel wordt bewaard. (Hs. B.I. 1-3). Het tweede deel voltooide hij in 1443 en het derde in 1445. De tekst is in twee kolommen in fraaie minuskels geschreven. Ook de illuminatie is door hem kunstvaardig aangebracht. Voor de miniaturen hebben echter drie verschillende schilders hun medewerking verleend. Verder vervaardigde hij o.m. een missaal voor het hoofdaltaar, sermoenen en homilien in drie banden, een collectarium, de antiphonaria, de gradualia, de drie boeken over het Leven van Jezus van Ludolph van Saksen, welke bij de voorlezingen in de refector werden gebruikt, de Statuten van de Orde, waaruit tijdens het colloquium placht te worden voorgelezen, verschillende devote boeken, een brevarium voor de zieken, het tractaat van Hendrik van Egger van Kalkar over het ontstaan en de ontwikkeling der Kartuzierorde en andere werkjes.

Veel van dit alles is verloren gegaan, doch bewaard zijn, behalve de grote bijbeldelen en het missaal, een handschrift, bevattende beschouwingen van de H. Gregorius over het boek Job. Het eerste deel van deze codex, dagtekenend van omstreeks 1200, was door het klooster gekocht ten tijde van het Concilie. Het twee-

¹) K. Escher, *t.a.p.*, 28-87, 128.

de deel heeft Van Vullenhoe in 1463 beëindigd met het onderschrift in menie: „Finitur hoc novum et reformatur antiquum per fratrem Henricum Hermanni de Vullenhoe traiectensis dyocesis Cartusiensem in Basilea minori, anno Domini M° CCCC° LXIII° circa festum Johannis Baptistae Etatis autem suae anno LX°, conversacionis vero suae in Ordine anno XXXVI°. Deo gracias nunc et in eternum”. Dit is het laatste werk dat van hem bekend is. Van hs B.X. 11 heeft hij in 1439 fol. 69-77 geschreven ¹.

In 1360 hebben de Kartuziers zich gevestigd te Luik. Op blz. 11 is reeds medegedeeld, dat zich onder de toen daarheen gedirigeerde monniken een uitmuntende afschrijver bevond, namelijk Gerrit van Santen. Ook onder de allereersten, die in het nieuwe klooster hun professie aflegden, zijn er ervaren krachten op dit gebied geweest, zoals Richoldus van Kleef († 1398), „qui multum scripsit pro domo”, en Hendrik van Wesel († 1398), „qui multa et utilia scripsit pro domo”. Een der oudste en voornaamste weldoeners heeft krachtig de grondslag voor de boekenverzameling helpen leggen. Het was Helmich van Moylant, eveneens uit het Kleefse, die in 1370 als kanunnik van St. Lambert overleed. Nadat hij bij zijn leven reeds boeken had geschonken, o.a. een Bijbel, een brevarium en een Horologium Sapientiae van Suso, legateerde hij onroerend goed aan de kartuize onder beding, dat de jaarlijkse opbrengst daarvan moest worden besteed voor het bewaren, het aankopen en het schrijven van boeken. Ook een aantal anderen uit de geestelijkheid der stad begunstigen in deze jaren het jonge convent met boekenschenken, w.o. 2 missalen, een Passionale, een Summa Raymundi (bewaard als no. 3168 in de universiteitsbibliotheek te Luik) en een S. Augustini De civitate Dei met glossen.

De weldoener, die in 1417 de kapel in het grote pand heeft doen bouwen en inrichten, had zelf perkament gekocht voor een missaal. Het schrijven hiervan werd toevertrouwd aan de monnik Dirk Momm van Kleef († 1441), die ook een paar andere missalen en een deel van een Bijbel voor het klooster heeft vervaardigd. Voor de verluchting van het eerstbedoelde missaal werd echter het talent van een artist van professie, zekere Jan Veken, te hulp geroepen. Blijkbaar was men gewoon voor de

¹) Dr. K. Escher, t.a.p.; G. J. Hoogewerff, *Noord-Nederlandsche Schilderkunst*, I (s-Gravenhage 1936).

kostbare boekwerken tegen beloning de medewerking van een illuminator te vragen. Dat echter op deze regel ook uitzonderingen waren bewees wel het werk van de monnik Jan Pistoris de Trajecto († 1460), die niet alleen vele boeken heeft afgeschreven, maar deze eveneens met miniaturen heeft versierd. In latere tijd vindt men hier nog één Kartuizer-miniaturist met name genoemd, te weten Jan van Breda († 1478). De koorboekery van de Luikse Kartuziers is met al haar kostbaarheden in de kerkbrand van 1487 verloren gegaan ¹.

De hier vermelde gegevens bieden een indruk omtrent de wijze, waarop de kartuizer conventen in hun stichtingsperioden de eerst nodige handschriften verwierven. Die periode omvatte voor de meeste kloosters der Orde enkele decenniën. Het duurde gewoonlijk een reeks van jaren eer de gehele kloosterbouw en -inrichting waren voltooid. Het aantal bewoners, waarmee men een nieuwe nederzetting placht te beginnen, was zeer klein, n.l. 5 of 6 monniken en een paar lekebroeders. Dit aantal groeide naarmate het aantal cellen vermeerderde en de middelen beschikbaar werden gesteld. De meeste huizen waren ten slotte ingericht voor 13 à 16 monniken en ongeveer 5 broeders.

Paul Lehmann ² heeft er op gewezen met welk een grote liefde en zorg de Kartuziers op het einde der Middeleeuwen boeken hebben verzameld en gecopiëerd. Voor het „Opus pacis”, het correct afschrijven van boeken, had de Kartuizer Oswald de Corda in het begin van de 15de eeuw een voortreffelijke handleiding voor zijn confraters samengesteld. Van de grote Dionysius de Kartuizer wordt bericht, dat hij in zijn Roermondse cel al zijn werken — een onafzienbare reeks — zelf heeft geschreven, nagezien, verbeterd, gerubriceerd en geillumineerd ³.

Ten aanzien van de miniaturen zou men kunnen trachten na te gaan, in hoeverre wellicht de makers hiervan en de meesters, die zich kweten van opdrachten voor het schilderen van altaartafels, dezelfde zijn geweest. Nieuwlicht bij Utrecht bijvoorbeeld is in 1433 verrijkt met nieuwe gedeelten van het gebouwencomplex, met glazen en met altaarpanelen. Rogier van der Weij-

¹) Jacques Stiennon, *La bibliothèque et le scriptorium de la chartreuse de Liège des origines au XVIe siècle* (in: *Chronique Archéologique du pays de Liège*, 37e année, 1936, pp. 58-64).

²) Bücherliebe und Bücherpflege bei den Karthäusern (Miscellanea Francesco Ehrle; *Scritti di Storia e Paleografia*, vol. V, Roma 1924, pp. 364 e.v.).

³) Opera Omnia, t. I, pp. XXIV, XXXXIII.

den werkte voor de Kartuziers van Scheut, en ook voor die van Herne bij Edingen waar zijn zoon monnik was. Jan van Eyck had relaties met het klooster buiten Brugge. Zijn paneeltje „Madonna met de Kartuizer” kwam tegen het midden van de 15de eeuw van Brugge naar het Utrechtse klooster. De samenhang tussen de handschriftenillustratie en de schilderkunst is nog weinig onderzocht.

H. J. J. SCHOLTENS

KUYPER EN FRUIN

Robert Fruin, de grote Leidse geschiedkundige, is, voordat hij in 1860 hoogleraar werd, gedurende een tiental jaren leraar geweest in de geschiedenis aan het gymnasium zijner Akademiestad¹. Men verkeert in het onzekere, niet over den wetenschappelijken arbeid van Fruin in deze jaren, die zijn „leerjaren als historicus” hebben uitgemaakt², maar wel over de wijze, waarop hij zijn praeceptoraat heeft vervuld: over de stof van zijn onderwijs, over de door hem gevolgde methode en over den omgang met zijn discipelen³.

Indien wij oordelen naar wat zijn hoogleraarschap heeft te zien gegeven, toen Fruin, de geschiedenis aanmerkend als een maatschappelijke wetenschap, die exact moet worden beoefend, welbewust naliet de academische jongelingschap aan te wakkeren tot vaderlandslievenden gloed, zoals zijn geestdriftige en welsprekende voorganger Matthijs de Vries gedaan had⁴, maar hij zijn kracht zocht in het wikken en wegen en in het critisch vaststellen van het historisch gebeurde, ook in zijn onderricht, — indien wij daarnaar oordelen, dan kunnen wij bevroeden, welke zijn werkzaamheid als leraar aan het gymnasium is geweest.

Het moet Fruin wel eens moeilijk zijn gevallen de adolescenten, die zijn leerlingen waren, tot bezielde belangstelling aan te wakkeren, en het is dan ook alleszins begrijpelijk, dat hij wel eens klaagde over „de weerbarstige jeugd”, wier opleiding hem tot dagelijken arbeid was gegeven, terwijl zijn hart trok naar de beoefening der wetenschap en naar het academisch onderricht. Slechts enkele begaafden vermocht hij te boeien en duurzaam aan

¹) Bij raadsbesluit van 29 December 1849 werd Dr. R. J. Fruin, litterarum doctor te Utrecht, benoemd tot het geven van onderwijs in de geschiedenis aan het gymnasium te Leiden, met den titel van tweeden praeceptor.

²) R. Fruin, *Verspreide Geschriften IX* blz. 402 (afscheidsrede): „De jaren van mijn praeceptoraat zijn, me ipso duce, mijn leerjaren als historicus geweest”.

³) P. J. Blok, *Levensbericht van Robert Fruin*, Amsterdam 1900, blz. 15.

⁴) V.G. IX blz. 401.